

Scope of Iḥbāt: A Critical Perspective from Imami and Sunni Viewpoints

Davuod khoshbavar¹ , and Hossein Ziaee²

1. *Corresponding Author*, Assistant Professor Department of Islamic Studies, Farhangian University of Tehran, Tehran, Iran. Email: d.basirat@cfu.ac.ir
2. Graduate of the level Four of Jurisprudence and Principles of Qom Seminary, Qom, Iran. Email: h.ziaee@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received
04 May 2025
Received in revised form
23 May 2025
Accepted
27 May 2025
Available online
23 August 2025

Keywords:

ihbāt,
farīqayn,
Imāmī mutakallimūn,
Ahl al-Sunnah,
Mu'tazilah

ABSTRACT

The issue of iḥbāt (nullification of deeds) is a foundational topic in the field of Islamic theology (kalām) that elucidates the relationship between faith (īmān), righteous deeds ('amal ṣāliḥ), and eschatological felicity. It stands in contrast to the eternal damnation resulting from disbelief (kufr) and sin (ma'ṣiyat). The central point of disagreement in this domain concerns the nature and modality of how iḥbāt is actualized. The objective of this research is to analyze and examine three theological perspectives on the issue of iḥbāt in relation to the reckoning of deeds, divine wisdom (ḥikmah), and divine justice ('adl)—a subject that has perpetually been a site of debate and discourse among theologians (mutakallimūn). Accordingly, this article emphasizes the Imāmī perspective and compares it with the views of the Ahl al-Sunnah, particularly the Mu'tazilah. The research methodology is descriptive-analytical, grounded in documentary sources and library-based data. The findings indicate that, according to the Imāmī view, the denial of iḥbāt and its metaphorical interpretation (tafsīr majāzī) possess greater soundness (itqān), based on arguments from the Qur'an and narrative traditions (riwāyāt). Conversely, the Mu'tazilah affirm the literal meaning of iḥbāt and are divided into two factions: one that upholds the total nullification (iḥbāt kullī) of deeds, and another that proposes the theory of partial nullification (iḥbāt juz'ī) and a counterbalancing (muwāzanah) between good deeds (ḥasanāt) and evil deeds (sayyi'āt). Through a documented analysis of these three viewpoints, the final conclusion affirms the Imāmī position, which involves the negation of the total nullification of deeds and an emphasis on divine justice and wisdom in matters of reward and punishment.

Cite this article: khoshbavar, D., & Ziaee, H. (2025). Scope of Iḥbāt: A Critical Perspective from Imami and Sunni Viewpoints. *Theology Journal*, 12(1), 97-118. <https://doi.org/10.22034/pke.2025.21130.1983>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/pke.2025.21130.1983>

Introduction

A fundamental issue in Islamic theology (*‘ilm al-kalām*) and ethics is the intricate interplay between righteous and sinful acts in determining an individual's ultimate eschatological fate. This inquiry delves into the mechanisms through which human deeds interact, a subject extensively debated by classical Islamic scholars. Central to this discourse are the twin concepts of *iḥbāt* (nullification) and *takfīr* (expiatory compensation). *Iḥbāt* denotes the annulment or invalidation of the reward for previously accumulated good deeds due to subsequent major sins or disbelief. Conversely, *takfīr* refers to the effacement or compensation for sins through righteous acts, effectively shielding the believer from their negative consequences. This study provides a comprehensive analysis of these doctrines, examining the divergent viewpoints within major Islamic theological schools, particularly Imāmī Shī‘a and Sunni orthodoxy, while also acknowledging the philosophical and mystical dimensions that enrich this complex debate.

Methodology

This research employs a descriptive-analytical and comparative methodology, grounded in the examination of primary and authoritative secondary sources within the Islamic theological tradition. The investigation focuses on the doctrinal positions concerning *iḥbāt* and *takfīr* as a central challenge in Islamic theology, exploring its intrinsic connections with divine wisdom (*ḥikma ilāhiyya*), eschatology (*ma‘ād*), the final reckoning of deeds (*ḥisāb*), and divine justice (*‘adl*). The core of the study revolves around the points of contention and consensus among Imāmī and Sunni theologians regarding the actual occurrence of *iḥbāt* and its perceived compatibility or incompatibility with God's justice and wisdom.

Findings

The analysis reveals a spectrum of theological opinions:

- **The Imāmī Shī‘a Perspective:** This school posits that faith and righteous deeds merit divine reward only if sustained until the end of one's life. A subsequent act of disbelief (*kufr*) or major sin (*kabīra*) retroactively demonstrates a lack of genuine, enduring faith, thus nullifying the reward for prior good works. In this view, *iḥbāt* is understood in a metaphorical, rather than a literal, sense (as cited from al-Sharīf al-Murtaḍā, al-Ṭabrisī, and al-Baḥrānī).

- **Sunni Theological Perspectives:** Four primary viewpoints were identified within Sunni schools:

1. **Nullification of Reward:** Major sins or disbelief can entirely invalidate the accrued reward of previous good deeds (al-Ghazālī; al-Taftāzānī).
2. **Negation of Minor Good Deeds:** Major sins specifically nullify minor good deeds (*ḥasanāt qalīla*) but not necessarily all forms of worship (al-Ījī; al-Ḥillī; al-Qāḍī ‘Abd al-Jabbār).
3. **Total Nullification of All Righteous Acts:** A later major sin irrevocably invalidates all preceding righteous acts, regardless of their magnitude—a view primarily associated with the Khārijīs, particularly the Ibādīs (al-Juwaynī).
4. **The Theory of Weighing (Muwāzana):** Championed by Abū Hāshim al-Jubbā’ī, this theory holds that an individual's good and evil deeds are weighed against each other. The outcome (reward or punishment) is determined by which category prevails; if equal, they nullify each other. This calculation encompasses one's entire lifetime of deeds (al-Ījī; al-Jurjānī; al-Baḥrānī).

Conclusion

The study concludes with several key insights:

1. **Definition of *Iḥbāt*:** *Iḥbāt* is accurately defined as the eradication of the *deserved reward* for good deeds, not the physical annihilation of the deeds themselves.
2. **Critique of the Mu‘tazilite Position:** A strict interpretation of *iḥbāt*, as held by some Mu‘tazilites, leads to a simplistic model of deeds cyclically nullifying one another, which is an inadequate reflection of the complex reality of divine judgment as presented in scripture.
3. **Viability of the Weighing Theory:** The theory of *muwāzana* emerges as a more nuanced and logically coherent framework for understanding the interaction of deeds.
4. **Scriptural Fidelity:** Qur’ānic and ḥadīth evidence confirms that a believer with a mixture of good and evil deeds is fundamentally distinct from one with no good deeds whatsoever. Divine justice may entail punishment for sins preceding the eventual bestowal of reward for good deeds—a position directly opposing the absolute nullification theory.

Ultimately, the precise mechanics of how deeds are reconciled remain within the purview of divine wisdom (*ḥikma*), leaving humankind in a state between hope and fear, which itself is a cornerstone of ethical and spiritual motivation in Islam.

Author Contributions: Davood Khoshbavar (Corresponding Author): 70%. Hossein Ziaei (Second Author): 30%.

Data Availability Statement: Not Applicable.

Acknowledgements: The authors express their gratitude to the honorable officials and reviewers of the journal.

Ethical Considerations: The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and misconduct.

Funding: This work received no support from any institution or organization.

Conflict of Interest: The authors declare no conflict of interest.

Declaration of Generative AI and AI-assisted technologies in the writing process: No artificial intelligence was used.

قلمرو احباط با نگاهی نقادانه از منظر امامیه و اهل سنت

داود خوش‌باور^۱، و حسین ضیایی^۲

۱. نویسنده مسئول، استادیار، گروه آموزش معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان تهران، تهران، ایران. رایانامه: d.basirat@cfu.ac.ir

۲. دانش آموخته سطح چهار فقه و اصول، حوزه علمیه قم، قم، ایران. رایانامه: h.ziaee@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۵ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۳/۱۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۱۸ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۶/۰۱ کلیدواژه‌ها: احباط، فریقین، متکلمان امامیه، اهل سنت، معتزله	مسئله احباط از مباحث بنیادین در حوزه کلام اسلامی است که به تبیین رابطه میان ایمان و عمل صالح و سعادت اخروی می‌پردازد و در نسبت با شقاوت ابدی ناشی از کفر و معصیت قرار دارد. محور اصلی اختلاف‌نظرها در این حوزه، کیفیت و چگونگی تحقق احباط است. هدف این پژوهش، تحلیل و بررسی سه دیدگاه کلامی در مسئله احباط، در راستای حسابرسی اعمال، حکمت و عدل الهی است که همواره، محل نزاع و گفت‌وگوی کلامیون بوده است؛ لذا در این مقاله، تأکید بر دیدگاه امامیه و مقایسه آن با آرای اهل سنت، به‌ویژه معتزله، است. روش تحقیق، توصیفی تحلیلی و مبتنی بر منابع اسنادی و داده‌های کتابخانه‌ای است. یافته‌های پژوهش این است که طبق نظر امامیه، انکار احباط و تفسیر مجازی آن، بر مبنای استدلال‌های قرآنی و روایی از اتقان بیشتری برخوردار است. در مقابل، معتزله قائل به معنای حقیقی احباط بوده و به دو دسته تقسیم می‌شوند: گروهی که قائل به احباط کلی اعمال و گروهی دیگر نظریه احباط جزئی و موازنه میان حسنات و سیئات را مطرح می‌کنند. با تحلیل و بررسی مستند این سه دیدگاه، نتیجه‌گیری نهایی مؤید نظر امامیه مبنی بر نفی احباط کلی اعمال و تأکید بر عدالت و حکمت الهی در پاداش و عقاب است.

استناد: خوش‌باور، داود؛ ضیایی، حسین (۱۴۰۴). قلمرو احباط با نگاهی نقادانه از منظر امامیه و اهل سنت. پژوهشنامه کلام، ۱۲(۱)، ۹۷-۱۱۸.

<https://doi.org/10.22034/pke.2025.21130.1983>

مقدمه

یکی از مسائل بنیادی در حوزه اخلاق و کلام اسلامی، بررسی تأثیر متقابل اعمال نیک و بد در تعیین سرنوشت اخروی انسان است. پرسش‌هایی چون اینکه آیا اعمال نیک می‌توانند آثار اعمال بد را از بین ببرند یا خیر، از دیرباز مورد توجه متفکران دینی قرار گرفته است. در متون اسلامی، مفاهیم «احباط» و «تکفیر» برای تبیین این مسئله به کار رفته‌اند: احباط به معنای زوال آثار اعمال نیک بر اثر گناهان، و تکفیر به معنای پوشانده شدن آثار گناهان توسط اعمال نیک.

این مسئله نیازمند بررسی دقیق متون دینی و تحلیل دیدگاه‌های مختلف متکلمان اسلامی، به‌ویژه امامیه و اهل سنت است. همچنین، ابعاد فلسفی و عرفانی این بحث، بر پیچیدگی آن می‌افزاید و ضرورت نگاه بینارشته‌ای را دوچندان می‌سازد (مصباح یزدی، ۱۳۶۵، ص. ۵۸).

در این راستا، سه رویکرد اصلی قابل شناسایی است:

دیدگاه امامیه (منکران احباط): امامیه بر این باورند که ایمان و عمل صالح تنها در صورتی موجب پاداش الهی می‌شود که تا پایان عمر استمرار یابد. اگر پس از آن کفر یا گناه کبیره رخ دهد، فرد از ابتدا مستحق پاداش نبوده است. در این دیدگاه، احباط معنای مجازی دارد و نه حقیقی (سید مرتضی، ۱۴۰۵، ج. ۲، ص. ۲۶۴؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج. ۱، صص. ۵۵۲ و ۷۲۱؛ بحرانی، ۱۴۰۶، ص. ۱۶۴).

دیدگاه معتزله (قائلان به احباط حقیقی): معتزله معتقدند عمل بد می‌تواند عمل نیک را نابود کند. در این نظریه، پاداش از بین می‌رود، نه شرایط آن. این دیدگاه به دو شاخه تقسیم می‌شود:

- احباط کلی: نابودی کامل ثواب اعمال نیک توسط گناه (ابن حزم، ۱۴۲۰، ج. ۴، صص. ۵۸-۶۱).
- احباط جزئی (موازنه): سنجش اعمال نیک و بد برای تعیین پاداش یا عقاب (قاضی عبدالجبار، ۱۴۰۸، صص. ۶۲۸-۶۲۹؛ تفتازانی، ۱۴۰۹، ج. ۵، صص. ۱۴۱ و ۱۴۴).

این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی و مقایسه‌ای، بر پایه منابع معتبر اسلامی، در پی تبیین و بررسی دیدگاه‌های مطرح پیرامون احباط و ارائه تحلیلی جامع از آن است. چنانچه یکی از مسائل مهم اعتقادی که در بحث حکمت الهی و همچنین معاد، حسابرسی اعمال و عدل الهی همواره از زمان‌های مختلف محل نزاع و گفت‌وگوی متکلمین بوده، مسئله احباط و تکفیر است؛ لذا در اصل پذیرش این مسئله اختلاف شدیدی بین متکلمان است: آیا احباط و تکفیر اساساً تحقق خواهد یافت؟ در این باره، برخی از متکلمان بر این عقیده‌اند که تحقق احباط با عدل و حکمت خداوند ناسازگار است و نیز در مورد تکفیر اگر قرار باشد عمل نیکی، کلیه گناهان پیشین را از بین ببرد با حکمت جعل احکام منافات دارد. در این راستا، هدف و مقصد اصلی این پژوهش بررسی و تبیین قلمرو احباط از منظر امامیه و اهل سنت است که در آن ضمن بیان نقاط قوت و ضعف هر کدام از دیدگاه‌ها، به مواضع خلاف و وفاق ظاهری آن پرداخته می‌شود.

پیشینه مسئله احباط اعمال

یکی از نکات مغفول در بسیاری از آثار مرتبط با مسئله احباط، بررسی صریح این پرسش است که آیا قاعده احباط به‌طور مشخص در آیات و روایات بیان شده است یا خیر. نگارنده با جست‌وجو در منابع کلامی معتبر و اصیل،

اثری مستقل که به صورت اختصاصی به این پرسش پرداخته باشد، نیافت. اگرچه در آثار مهمی همچون *الذخیره فی علم الکلام* سید مرتضی، *سرمایه ایمان* و *گوهر مراد* محقق لاهیجی، *فصول العقائد* شیخ طوسی، *کشف المراد* و *کشف الفوائد* علامه حلی از منابع شیعه، و نیز در کتاب‌هایی از اهل سنت نظیر *الرشاد الی قواطع الادلة* فی اصول جوبینی و *شرح اصول خمس* قاضی عبدالجبار، اشاره‌هایی به این مسئله شده، اما در همه این آثار، بحث احباط به صورت استطرادی و در قالب استناد به کتاب و سنت برای تقویت دیدگاه‌های کلامی مطرح شده است. در عمده متون کلامی، مسئله احباط بیشتر با رویکرد عقلانی مورد بررسی قرار گرفته و استدلال‌های ارائه شده غالباً بر بنیان‌های عقل نظری استوار بوده‌اند. از این رو، جنبه‌های نقلی و وحیانی آن کمتر مورد توجه قرار گرفته است. پرسشی اساسی در این زمینه آن است که آیا احباط صرفاً ساخته و پرداخته ذهن متکلمان اسلامی است یا اینکه مستندات قرآنی و روایی برای آن وجود دارد؟ با وجود این، در سال‌های اخیر برخی کتب و مقالات، هرچند محدود، به این موضوع پرداخته‌اند. از جمله مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

(۱) مقاله «تحلیل کلامی قرآنی احباط و تکفیر با تأکید بر دیدگاه علامه طباطبایی در تفسیر المیزان» نوشته حسن مهدی‌فر: نویسنده در این پژوهش به بررسی دیدگاه علامه طباطبایی در تفسیر المیزان پرداخته که احباط و تکفیر به کار رفته در قرآن با معنای کلامی آن متفاوت است. ایشان ضمن رد احباط و تکفیر کلامی، معتقد است در قرآن، متعلق حبط، عمل است و حبط عمل به معنای باطل شدن و از تأثیر افتادن آن است. برخلاف دیدگاه معتزله، ایشان معتقد است تکفیر نه به صورت عام بلکه در برخی موارد و نه به صورت وجوب بلکه از روی تفضل است. نتایج پژوهش حاکی از آن است که بطلان و بی‌تأثیر بودن اعمال نیک به واسطه برخی گناهان (حبط) و نیز از بین رفتن گناهان به واسطه برخی اعمال نیک (تکفیر) فی‌الجمله از آیات متعدد قرآن قابل اثبات است؛ اما اشاره جامعی به دیدگاه متکلمان نداشته است.

(۲) مقاله «شبکه معنایی احباط در قرآن کریم» نوشته داود معماری و اعظم اسدالهی: نویسندگان در این مقاله در پی معناشناسی واژه قرآنی احباط هستند و آن را به معنای فاسد شدن و در فرهنگ دینی، از بین رفتن حسنات با سیئات می‌دانند.

(۳) پایان‌نامه «احباط و تکفیر عمل از دیدگاه فخرالدین رازی و آیت‌الله جوادی آملی» نوشته زینب عباسی آغوی، با استاد راهنمایی اقدس یزدی، نویسنده در پی دو بررسی دو دیدگاه فخرالدین رازی متکلم اشعری و آیت‌الله جوادی آملی، مفسر و فیلسوف شهیر، که خود آن نویسنده مسئله اصلی این پژوهش را مقایسه بین دیدگاه این دو عالم می‌داند.

(۴) پایان‌نامه «چیستی احباط و تکفیر و نسبت آن‌ها با عدل الهی» نوشته وحیده حسینی با راهنمایی دکتر حسن پناهی آزاد و مشاوره دکتر حمیدرضا سروریان: نویسنده در راستای بررسی عدل الهی به مقوله احباط و تکفیر پرداخته که احباط و تکفیر را امامیه و اشاعره باطل دانسته‌اند ولی بزرگان معتزله مانند ابوعلی جبائی و ابوهاشم آن را اثبات نموده‌اند چراکه نویسنده قائل است احباط و تکفیر از نظر معتزله مطابق با عدل الهی است؛ چون کسی که طاعتی یا معصیتی کرده است جزای آن را می‌بیند ولی مطابق نظر اشاعره و امامیه این امر نه تنها عدل نبوده بلکه عین ظلم می‌باشد. مقاله احباط و تکفیر

و رابطه آن با عدل الهی نوشته سحر کاوندی، مدینه قنبری و ابوالقاسم اوجاقلو نیز شبیه همین پایان نامه در راستای ارتباط احباط و تکفیر با عدل الهی است.

مقالات دیگری نیز در این رابطه نگاشته شده است که هر کدام با نگاهی به مسئله احباط و تکفیر پرداخته‌اند (مانند: رستگارمقدم، ۱۳۸۱، صص. ۲۹-۳۰؛ کوچک یزدی و نجف‌آبادی، ۱۴۰۰، ص. ۱۹؛ شجاعی، ۱۳۸۶، ش ۶۴؛ مطیع و اسعدی، ۱۳۹۰، ش ۲؛ سلیمانی بهبهانی، ۱۴۰۲، ش ۵۹).

بسیاری از مقالات و پایان‌نامه‌های فوق که مورد بررسی و مذاقه قرار گرفت، نگاه جامعی به نظریات متکلمان اسلامی با نگاهی نقادانه نداشته‌اند، اگرچه هر کدام به‌فراخور به بخشی یا نظریات یک متکلم واحد و یا متکلمانی چند پرداخته‌اند. برخلاف آن‌ها، امتیاز مقاله حاضر در این است که ضمن بررسی آیات و روایات مربوط به قلمرو احباط (نه احباط و تکفیر)، با نگاهی نقادانه به منظر امامیه و اهل سنت پرداخته است؛ لذا وجه نوآوری تحقیق حاضر این است که با دقت نظر در آیات و روایات معصومین (علیهم‌السلام) و با استفاده از ادله عقلی متکلمان فریقین، اعم از امامیه و اهل سنت، از جمله دیدگاه اعتزال و اشاعره، به بررسی این مسئله پرداخته است. این رویکرد تطبیقی که پیش از این به‌طور جامع و منسجم انجام نشده بود، می‌تواند به روشن شدن ابعاد مختلف این مسئله کمک کند.

احباط

احباط در لغت: احباط، مصدر باب افعال و از ریشه «حبط» و در لغت، به معنای باطل و فاسد کردن (ابن منظور، ۱۴۰۸ق، ج. ۳، ص. ۲)، و هدر دادن (طریحی، ۱۳۷۵، ج. ۴، ص. ۲۴۰)، باطل کردن ثواب (جوهری، ۱۳۹۹ق، ج. ۳، ص. ۱۱۱۸)، هدر دادن، محو کردن، بی‌تأثیری و... می‌باشد (مقری، ۱۹۲۸، ج. ۱، ص. ۱۶۳).

احباط در اصطلاح امامیه

مکلفی که در دوره‌ای از زمان به انجام اعمال صالح پرداخته و به واسطه آن‌ها شایسته ثواب و مدح شده است، ممکن است در زمان‌های بعدی به ارتکاب گناهان پردازد. این گناهان به واسطه تأثیرات منفی خود، موجب می‌شوند که فرد مستحق عقاب و ذم گردد؛ یعنی این گناهان قادرند اثر و ارزش آن اعمال صالح را از بین ببرند، به‌طوری که انکار آن اعمال نیکو هرگز انجام نشده‌اند و هیچ اثری از آن‌ها باقی نمی‌ماند (مفید، ۱۴۱۳ق، ص. ۲۲؛ سید مرتضی، ۱۴۰۵ق، ج. ۲، ص. ۲۶۴؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج. ۱، صص. ۵۵۲ و ۷۲۱؛ بحرانی، ۱۴۰۶ق، ص. ۱۶۴؛ حلی، ۱۴۱۷ق، ص. ۳۵۲؛ مصباح یزدی، ۱۳۷۷، ج. ۳، ص. ۱۵۴؛ جوادی آملی، ۱۳۸۹، ج. ۱۰، ص. ۵۷۰)؛ و از بین رفتن ثواب یا استحقاق آن یا دیگر آثار عمل خیر به وسیله گناه در تعاریف، خودِ عمل، متعلق احباط قرار گرفته است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج. ۲، ص. ۱۶۷؛ عسگری، ۱۴۱۲ق، ج. ۱، ص. ۲۱).

دیدگاه‌های مختلف اهل سنت درباره احباط اعمال

در میان فرق و مذاهب اهل سنت، چهار نظریه متفاوت در خصوص احباط اعمال وجود دارد.

ابطال ثواب اعمال

اولین دیدگاه به این مسئله اشاره دارد که اعمالی که در ابتدا موجب استحقاق پاداش و ثواب می‌شوند، ممکن است با ارتکاب کفر یا گناهان مشابه اثر خود را از دست دهند. در این صورت، فرد به جای دریافت پاداش، به واسطه اعمال ناپسند خود مستحق عقاب خواهد شد. به عبارت دیگر، این گناهان به قدری تأثیرگذارند که ثواب‌های قبلی را باطل کرده و فرد را از بهره‌مندی از پاداش‌ها محروم می‌سازند. از جمله کسانی که به این دیدگاه معتقدند، می‌توان به غزالی (۱۴۰۵ق، ص. ۲۸۲)، ابن‌ابی‌الحدید (۱۹۶۱، ج. ۱۳، ص. ۱۳۲)، و تفتازانی (۱۴۰۹ق، ج. ۵، ص. ۱۴۳) اشاره کرد. اما فخر رازی بر این باور است که این دیدگاه خالی از اشکال نیست؛ زیرا خود عمل و اجزای آن دوام و بقا ندارند تا بتوان آن را محو و باطل کرد (فخر رازی، ۱۴۰۱ق، ج. ۲، ص. ۳۹۳).

تأثیر گناهان در احسان و طاعات (گناهان حسنات و طاعات قلیل را ساقط می‌کند)

این دیدگاه را با ذکر عبارتی بیان می‌کنیم که مضمون آن در روایات متعددی^۱ آمده است: کوزه‌های غسل عبادت خود را با سرکه گناه مخلوط نکنید! که این غسل مخلوط با سرکه گناه را در روز قیامت هیچ‌کس از شما نخواهد خرید. در این کلام، توصیه می‌شود که انسان از گناه دوری کند چراکه هرچه گناه انسان بیشتر و بزرگ‌تر باشد، منجر به حبط اعمال و از بین رفتن بیشتر حسنات انسان می‌شود. از جمله معتقدان و قائلین این تفکر و دیدگاه عبارت‌اند از: جماعتی از معتزله (لاهیجی، ۱۳۶۲، ص. ۱۶۷، محمدجواد مغنیه، ۱۴۲۴ق، ج. ۱، صص. ۳۲۷-۳۲۸)؛ ابوعلی جبایی (ایجی، بی‌تا، ص. ۳۷۹)؛ جرجانی، ۱۴۱۹ق، ج. ۸، ص. ۳۳۸؛ سیوری حلی، ۱۴۰۵ق، ص. ۴۲۱)؛ قاضی عبدالجبار (قاضی عبدالجبار، ۱۴۰۸ق، صص. ۶۲۹-۶۳۴؛ علامه حلی، ۱۳۶۳، ص. ۱۷۲؛ علامه حلی، ۱۴۱۷ق، ص. ۵۶۰؛ حسینی طهرانی، ۱۳۵۴، ص. ۸۲۴؛ جمال‌الدین مقداد، ۱۳۸۲، ص. ۴۳۶) و فخر رازی (فخرالدین رازی، ۱۹۹۲، ص. ۵۶۲؛ حسینی طهرانی، ۱۳۵۴، ص. ۸۲۴).

بطلان همه طاعات

نظریه دیگری که اینجا مطرح است این است که گناهان متأخره از طاعات، همه طاعات قبلی و اعمال صالح را بدون ملاحظه کم یا زیاد، باطل می‌کند. از جمله معتقدان این نظریه و تفکر را می‌توان افراد و گروه‌های ذیل را معرفی کرد: خوارج، مخصوصاً اباضیه (جویی، ۱۴۱۶ق، ص. ۳۲۴)؛ جمهور معتزله. به‌طور خاص، این دیدگاه در آثار مختلف کلامی از جمله شرح المقاصد تفتازانی (۱۴۰۹ق، ج. ۵، ص. ۴۴)، المواقف ایجی (بی‌تا، ص. ۳۷۹)، الارشاد الی قواطع الادلة فی اصول الاعتقاد جویی (۱۴۱۶ق، ص. ۳۲۷) و قواعد العقائد یا اعتقادنامه غزالی (۱۴۰۵ق، ص. ۱۹۱) بیان شده است.

در نقد این سه نظریه فوق (چه ابطال ثواب اعمال، چه در تأثیر گناهان در از بین بردن احسان و طاعات و همچنین در اینکه گناهان بتواند حسنات و طاعات قلیل را ساقط کند) بیان می‌شود که چگونه ممکن است اعمال صالح و لو کم، محو و باطل شود، درحالی‌که این با عدالت الهی سازگار نخواهد بود و همچنین با صریح آیاتی همچون آیات ۷ و ۸ سورة مبارکه زلزال که می‌فرماید: «فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ» نیز منافات دارد.

^۱ همچون روایت امام علی (ع) که می‌فرماید: شک ایمان را فاسد می‌کند، چنان‌که نمک غسل را فاسد می‌کند (تمیمی، ۱۳۶۶، ص. ۷۲).

نظریه موازنه (دیدگاه ابوهاشم جبائی (م. ۳۲۱ق))

واژه «موازنه» از ریشه «وزن» به معنای سنجش یا مقایسه چیزی با چیز دیگر است؛ یعنی قرار دادن یک چیز در برابر دیگری برای ارزیابی و سنجش (فراهیدی، ۱۴۱۴ق، ج. ۳، ص. ۱۹۴۸؛ راغب، ۱۴۱۶ق، ص. ۸۶۸). در اصطلاح کلامی، «موازنه» به حالتی اطلاق می‌شود که در آن مکلف همزمان اعمال صالح و سیئات را انجام می‌دهد. در این حالت، اعمال صالح و ناصالح او مقایسه شده و فرد مستحق نتیجه‌ای می‌شود که با غلبه یکی از آن‌ها تعیین می‌شود. اگر هر دو برابر باشند، هر دو از بین می‌روند. این مفهوم شامل اعمال گذشته و آینده نیز می‌شود (ایجی، بی‌تا، ص. ۳۷۹؛ جرجانی، ۱۴۱۹ق، ج. ۸، ص. ۳۳۸؛ بحرانی، ۱۴۰۶ق، ص. ۱۶۴؛ سبحانی، ۱۳۷۰، ج. ۴، ص. ۳۶۵).

در خصوص مسئله موازنه، در میان متکلمان اسلامی دو دیدگاه مخالف و موافق وجود دارد. قائلان به این نظریه، از دلایل نقلی و عقلی برای اثبات آن استفاده کرده‌اند. در مقابل، برخی چون ابوعلی جبائی، اشاعره و بیشتر دانشمندان شیعه مانند شیخ مفید، سید مرتضی، شیخ طوسی، علامه حلی، و محقق لاهیجی موازنه را رد کرده و استدلال‌های نقلی و عقلی بر ضد آن آورده‌اند (مفید، ۱۴۱۳ق، ص. ۸۲؛ سید مرتضی، ۱۴۱۱ق، ص. ۳۱۰؛ طوسی، ۱۳۶۲، ص. ۲۶۷؛ حلی، ۱۳۸۸، ص. ۵۶۱؛ بحرانی، ۱۴۰۶ق، ص. ۱۶۴؛ لاهیجی، ۱۳۶۲، ص. ۱۳۰؛ قاضی عبدالجبار، ۱۴۰۸ق، ص. ۶۲۶). از این رو، از میان تعاریف مختلف احباط، تعریف صحیح‌تر آن است که مکلف به واسطه گناهان و معاصی خود، اثر اعمال نیک پیشین را از بین می‌برد و در نتیجه، پاداش اعمال نیک گذشته بر او مترتب نمی‌شود.

تحلیل و بررسی احباط از منظر امامیه و اهل سنت

در تحلیل مسئله احباط از دیدگاه امامیه و اهل سنت، دو محور اصلی برای بررسی مطرح است که یکی از آن‌ها به نوع گناهیانی که موجب حبط اعمال می‌شود، اختصاص دارد.

محور نخست: قلمرو احباط

دو سؤال اینجا مطرح می‌شود؛ اول اینکه آیا شرک، کفر و ارتداد موجب حبط عمل صالح می‌شود؟ سؤال دوم این است که: این کفر، شرک و ارتداد موجب زائل شدن تمامی اعمال صالح می‌شود، یا اینکه تنها گناهان کبیره به‌طور کلی می‌توانند باعث حبط اعمال صالح گردند؟ در پاسخ به این دو پرسش، دو دیدگاه اصلی وجود دارد.

گروه اول: نظریه امامیه

معتقدان به نظریه امامیه بر این باورند که احباط تنها در مواردی مانند کفر، شرک و ارتداد اعمال می‌شود و اعمال صالح فرد زمانی از بین می‌روند که او به این گناهان بزرگ دچار شود. این دیدگاه احباط را به گناهان بزرگ و تغییرات اساسی در ایمان مانند کفر و شرک محدود می‌کند و آن را یک قانون کلی و عام نمی‌داند. طرفداران این نظریه، که برخی از آنان نیز منکر احباط هستند، تأکید دارند که طبق قرآن، احباط تنها در موارد خاصی همچون کفر، شرک و ارتداد رخ می‌دهد. آنان معتقدند که افرادی که این گناهان بزرگ را مرتکب می‌شوند، به واسطه انکار آیات الهی، هیچ‌گونه ثواب و پاداشی از اعمال نیک خود نخواهند داشت و تمامی اعمال

صالح آنان بی‌اثر خواهد شد. در این دیدگاه، گناهان کبیره که به تغییر اساسی در ایمان فرد می‌انجامند، تنها گناهان مؤثر در زوال ثواب هستند، درحالی که گناهان صغیره چنین تأثیری ندارند. این گروه استدلال می‌کنند که قرآن به‌وضوح بیان می‌کند کسانی که به آیات الهی کفر می‌ورزند یا آن‌ها را به مسخره می‌گیرند، اعمالشان نابود می‌شود. به‌عنوان شاهد این نظر، آیه‌ای از سوره کهف را نقل می‌کنند که می‌فرماید: «قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا الَّذِينَ ضَلَّ سَعِيَّهُمْ فِي الْحَيَاةِ دُنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا أُولَئِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ وَلِقَائِهِ فَحَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فَلَا نُقِيمُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَزَنًا ذَلِكَ جَزَاؤُهُمْ جَهَنَّمُ بِمَا كَفَرُوا وَاتَّخَذُوا آيَاتِي وَرُسُلِي هُزُوًا» (کهف ۱۰۳-۱۰۶)؛ بگو آیا به شما بگویم که زیان‌کارترین افراد در اعمالشان چه کسانی هستند؟ آنان کسانی‌اند که تلاش‌هایشان در زندگی دنیا به بی‌ثمر و هدر رفته است، درحالی که گمان می‌کنند که در حال انجام کارهای نیک هستند. این افراد همان کسانی هستند که به آیات پروردگارشان و به ملاقات او کفر ورزیده‌اند. در نتیجه، اعمال نیک آنان باطل و بی‌اثر شده است. بنابراین، در روز قیامت هیچ‌گونه ارزیابی و سنجشی از اعمال آنان انجام نخواهد شد. این جزای آنان است: جهنم؛ به‌خاطر آنکه کفر ورزیدند و آیات و پیامبران من را به تمسخر گرفتند. آیات قرآن به‌وضوح بیان می‌کند که کسانی که در برابر آیات الهی مقاومت کرده و به کفر و انکار آن‌ها می‌پردازند، تمام اعمال نیکشان باطل می‌شود. چنین رفتارهایی نه‌تنها موجب محرومیت از پاداش می‌شود، بلکه موجب می‌شود تا آن اعمال هیچ وزنی در روز قیامت نداشته باشند.

مؤمنین اما از دایره این مفهوم خارج هستند. آنان به «ما أنزل الله» ایمان دارند، آن را می‌شناسند و با تسلیم در مسیر رضای الهی حرکت می‌کنند. بنابراین، اعمال آنان به‌طور عادلانه و جداگانه محاسبه می‌شود (طوسی، ۱۳۶۲، صص. ۲۶۳ و ۲۶۸). بر اساس جهان‌بینی اسلامی، مؤمن به‌دلیل ایمان و ارتباط قلبی با خداوند، همواره فرصت بازگشت و بهره‌مندی از لطف الهی را دارد و گناهان او سبب از بین رفتن پاداش اعمال نیکش نمی‌شود. دلایل عقلانی نیز بر این مطلب تأکید دارند (حلی، ۱۳۸۸، صص. ۵۵۹-۵۶۰؛ شیخ مفید، ۱۴۱۳ق، ص. ۳۱).

بر اساس آیات قرآن، برخی از اعمال نیک می‌توانند گناهان را پوشش دهند یا حتی آن‌ها را محو کنند و گاهی موجب تبدیل اعمال بد به نیکو می‌شوند. این نشان‌دهنده نظام رحمت و لطف الهی است که به مؤمنان فرصت جبران و اصلاح می‌دهد. با این حال، مفهوم «تحابط» که به‌معنای بی‌اثر شدن مطلق اعمال خوب و بد نسبت به یکدیگر است، در منطق قرآنی قابل پذیرش نیست (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج. ۲، ص. ۱۷۰). آیت‌الله سبحانی نیز تأکید دارند که احباط تنها به گناهان بزرگی مانند شرک اختصاص دارد (سبحانی، ۱۴۲۷ق، ج. ۶ ص. ۲۷۷).

گروه دوم: دیدگاه اکثریت معتزله و خوارج در خصوص احباط اعمال

این گروه که شامل اکثریت معتزله و خوارج می‌شود، بر این باورند که احباط به‌طور واقعی در موارد مختلفی از جمله کفر، شرک و ارتداد، و همچنین سایر گناهان نیز جاری است. به اعتقاد آنان، احباط به‌عنوان یک قاعده کلی برای تمام گناهان اعمال نمی‌شود، بلکه محدود به گناهان خاصی است که در منابع دینی مانند آیات قرآن و روایات معتبر به آن‌ها اشاره شده است (به نقل از: جرجانی، ۱۴۱۹ق، ج. ۸، ص. ۳۳۵). این نظریه مشابه دیدگاه شیخ حر عاملی است که اظهار می‌دارد: «احباط و تکفیر در ارتباط با معاصی و طاعات وجود دارد، اما به‌طور واجب و عمومی تنها در زمینه کفر و ایمان تحقق می‌یابد و نه در دیگر موارد».

در جمع‌بندی بین این دو دیدگاه می‌توان گفت که احباط و تکفیر، فقط در موارد خاصی مانند کفر و ارتداد اعمال می‌شود. لذا بر اساس نظر صحیح، آیات و روایات متواتر دلالت دارند که هر کس عملی، اعم از طاعت یا معصیت، انجام دهد، مستحق ثواب یا عقاب خواهد بود. گاهی این ثواب یا عقاب موجب اسقاط یا از بین رفتن ثواب یا عقاب پیشین یا پسین می‌شود و در مواقع دیگر، مستحق نوع دیگری از ثواب یا عقاب می‌گردد که تأثیری بر اسقاط ثواب یا عقاب قبلی ندارد. تنها خداوند است که میزان و چگونگی این اسقاط را می‌داند (حرّ عاملی، ۱۴۱۸ق، ص. ۲۸۵). علامه مجلسی در این خصوص می‌فرماید:

حق آن است که انکار اسقاط ثواب ایمان به واسطه کفر بعدی که شخص با آن از دنیا برود، امکان‌پذیر نیست. این امر درباره عکس آن نیز صادق است. اما اینکه این موضوع به همه اعمال، اعم از طاعات و معاصی، تعمیم یابد، مشخص نیست و اهمیت چندان نیز ندارد. همچنین، مشخص نیست که این اسقاط از باب احباط و تکفیر است یا از این باب که اصلاً ثواب و عقابی در میان نبوده و یا ثواب به شرط عدم وقوع گناه بعدی بوده است. (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج. ۵، صص. ۳۳۳-۳۳۴).

شهید مطهری نیز بیان می‌کند:

حیط اعمال تنها به کفار اختصاص ندارد و ممکن است در اعمال نیک مسلمین نیز رخ دهد. برای مثال، ممکن است یک مسلمان مؤمن برای خداوند به فقیری صدقه دهد و صدقه‌اش مقبول درگاه الهی باشد، اما پس از آن با آزدن یا منت گذاشتن بر فقیر، آن عمل نیک خود را نابود کند. (مطهری، ۱۳۷۵، صص. ۲۸۸-۲۸۹)

محور دوم: موافقان و منکران احباط اعمال

یکی از سؤالات مهم در بررسی تأثیر اعمال بد و ناشایست بر اعمال صالح و پاداش‌های مرتبط با آن، این است که آیا اعمال صالح و پاداش‌ها به واسطه اعمال بد از بین می‌روند یا خیر؟ در این زمینه، دو دیدگاه اصلی وجود دارد:

نظریه اول: نظریه موافات و منکران کلی و جزئی احباط اعمال

طرفداران نظریه «موافات»^۲ بر این باورند که استحقاق انسان برای دریافت پاداش ایمان و اعمال صالح، از ابتدا مشروط به تحقق شرایط خاصی است. به عبارت دیگر، در نگاه آنان، پاداش الهی تنها در صورتی تحقق می‌یابد که فرد تا پایان زندگی بر ایمان و صلاح باقی بماند. اگر این شرط از بین برود برای مثال، اگر فرد مرتکب گناهان بزرگی مانند کفر یا ارتداد شود، اعمال نیک پیشین او نیز بی‌اثر خواهد شد و استحقاق پاداش از میان می‌رود. در میان فرق و مذاهب اسلامی، دو دیدگاه عمده در زمینه نظریه موافات وجود دارد.

دیدگاه نخست: عدمای از خوارج، گروهی از مرجئه، فرقه‌ای از معتزله به نام هشامیه و همچنین برخی از متکلمان امامیه مانند خواجه نصیرالدین طوسی و علامه حلی این دیدگاه را نمایندگی می‌کنند (حلی، ۱۴۱۷ق، ص. ۵۶۱؛

^۲ واژه «موافات» از باب مقاعله و مشتق از سه حرف اصلی «و-ف-ی» است. این کلمه در اصل به معنای اتمام و تکمیل به کار می‌رود و دلالت بر به پایان رساندن یا به کمال رساندن چیزی دارد (راغب، ۱۴۱۶ق، ص. ۸۷۸؛ ابن‌منظور، ۱۴۰۸ق، ج. ۱۵، ص. ۳۹۸؛ دهخدا، ۱۳۷۷، ج. ۱۵، ص. ۲۲۰).

شهرستانی، ۱۹۹۸، ص. ۷۰؛ محقق طوسی، ۱۴۰۷ق، ص. ۳۰۳). این گروه بر این باورند که اعمال صالح انسان در آغاز موجب استحقاق پاداش می‌شود، اما این استحقاق در صورتی پایدار خواهد بود که فرد تا پایان عمر از ارتکاب گناهان کبیره به‌ویژه کفر و ارتداد پرهیز کند. در غیر این صورت، تمامی آثار مثبت اعمال نیک گذشته از بین می‌رود و فرد مستحق پاداش نخواهد بود. این دیدگاه پاداش اُخروی را از همان ابتدا مشروط به عدم وقوع گناهان می‌داند و معتقد است که ارتکاب گناه بزرگ، زمینه استحقاق پاداش را به‌طور کامل نابود می‌سازد.

دیدگاه دوم: در مقابل موافقان نظریه موافات، افرادی شرطیت موافات برای استحقاق ثواب را قبول ندارند؛ از امامیه افرادی همچون بنو نوبخت، سید مرتضی و شیخ طوسی (سید مرتضی، ۱۴۱۱ق، ص. ۵۲۲؛ طوسی، ۱۳۶۲، ص. ۲۸؛ نعمان بغدادی، ۱۴۱۳ق، ج. ۴، ص. ۸۳)، و از میان اهل سنت هم، عمده اهل اعتزال و ابن حزم اندلسی (ابن حزم، ۱۴۲۰ق، ج. ۴، صص. ۵۸-۶۱) به این دیدگاه معتقدند.

نقد اصلی بر این نظریه این است که استحقاق پاداش یا عقاب، با انجام عمل صالح یا فاسد ایجاد می‌شود، اما این استحقاق مطلق و دائمی نیست و می‌تواند در طول زمان دچار تغییر شود. به بیان دیگر، انجام عمل صالح به‌تنهایی برای استحقاق پاداش کافی نیست، بلکه تداوم ایمان تا پایان عمر نیز شرط اساسی آن است. محقق طوسی نیز تأکید دارد که ثواب اعمال صالح مشروط به حفظ ایمان است و در صورت ارتداد یا ارتکاب گناه کبیره، این استحقاق از بین می‌رود. بر این اساس، اگر فردی ایمان خود را از دست دهد، پاداشی به او تعلق نخواهد گرفت؛ چراکه شرایط لازم برای تحقق آن فراهم نشده است. در نتیجه، در این دیدگاه، احباط به‌معنای باطل شدن پاداش نیست، بلکه از ابتدا پاداشی به‌طور کامل محقق نشده بود. این تفسیر با اصل عدل الهی و نیز با آیات قرآنی که ملاک ثواب و عقاب را ایمان پایدار و اعمال همراه با آن می‌دانند، سازگار است.

علامه حلی در کشف المراد برای توضیح مراد محقق طوسی به دو آیه استناد می‌کند: (۱) آیه ۲۱۷ سوره بقره، «لَئِنْ أَشْرَكَتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ»، که دلالت دارد بر اینکه در صورت وقوع شرک، ثواب و پاداش اعمال اساساً تحقق نمی‌یابد؛ (۲) آیه ۶۵ سوره زمر که بر اساس آن، اعمال انسان بدون ایمان یا در صورت شرک، بی‌اثر و باطل خواهند بود. همچنین در صورت توبه و بازگشت به ایمان، گناهکار مشمول عقوبت نخواهد شد.

از دیدگاه محقق طوسی و علامه حلی، احباط در اصل به این معناست که ثواب اعمال نیک مشروط به حفظ ایمان است؛ در نتیجه، با زوال ایمان، استحقاق ثواب نیز از بین می‌رود. بنابراین، این دو اندیشمند اصل احباط را انکار نمی‌کنند، بلکه آن را به فقدان شرط لازم (یعنی ایمان مستمر) نسبت می‌دهند. علامه حلی ضمن نسبت دادن این نظر به محققان، دیدگاه‌های دیگر در تفسیر احباط را نیز مورد نقد قرار می‌دهد (حلی، ۱۴۱۷ق، صص. ۵۵۹-۵۶۰). ملاصدرا نیز در این راستا تأکید می‌کند که توحید و شرک، به‌عنوان دو حقیقت متضاد، قابل جمع در وجود انسان نیستند؛ از این رو، مشرکین در قیامت از هرگونه حساب‌رسی محروم‌اند، چراکه اعمال‌شان به‌سبب شرک، فاقد ارزش خواهد بود (صدرالمتألهین، ۱۹۸۱، ج. ۹، ص. ۳۱۰).

در مجموع، نظر علمای امامیه بر آن است که برای تحقق ثواب، استمرار ایمان تا پایان عمر ضروری است؛ از این رو، ارتداد و شرک مانع دریافت هرگونه پاداش‌اند و در چنین مواردی، اصطلاح احباط نیز موضوعیت نمی‌یابد.

نظریه دوم: موافقان احباط کلی و جزئی اعمال

در برابر گروه اول که منکران کلی یا جزئی احباطاند و معتقدند آثار تمامی اعمال چه نیک و چه بد همواره محفوظ می‌ماند و هر عملی اثر خاص خود را خواهد داشت، دیدگاه دیگری مطرح است که از سوی موافقان احباط کلی و جزئی بیان شده است. این گروه بر آن‌اند که مؤمنان، به محض انجام اعمال صالح همراه با ایمان، مستحق پاداش می‌شوند و این ثواب در صحیفه اعمال آنان ثبت می‌گردد. با این حال، ارتکاب گناهان بزرگ یا کفر می‌تواند این پاداش‌ها را به‌طور کامل از بین ببرد؛ همانند آتشی که خرمن را می‌سوزاند. در این رویکرد، احباط به معنای دقیق آن عبارت است از خنثی شدن ثواب یک عمل نیک به واسطه گناه یا عمل مخالف، بی‌آنکه اصل عمل یا بستر آن حذف شود. از منظر آنان، احباط تنها به زوال پاداش مربوط است، نه به محو کلی عمل صالح.

معتقدان به این نظریه خود به دو دسته تقسیم می‌شوند:

الف) قائلان به احباط کلی (که خود شامل سه طایفه‌اند).

ب) قائلان به احباط جزئی.

گروه اول: قائلان به احباط یا تحابط کلی اعمال

قائلین به احباط یا تحابط کلی اعمال، خود بر سه طایفه و گروه‌اند.

طایفه اول: قائلان به حبط جمیع اعمال نیک و صالح به‌وسیله ارتکاب گناه یا گناهان کبیره

خواجه و بیشتر معتزله از اهل سنت همچنین زیدیه و برخی از شیعیان، مانند محمد مهدی حسینی شیرازی، از طرفداران نظریه احباط هستند. این گروه بر این باورند که اگر شخص گناهکار بدون توبه از دنیا برود، مستحق عذاب الهی خواهد بود؛ چراکه گناهان بزرگ می‌توانند طاعات و عبادات پیشین را از بین ببرند. در این دیدگاه، حتی اگر فردی عمر خود را صرف انجام واجبات و اعمال صالح کند، ولی در پایان زندگی مرتکب گناه کبیره‌ای همچون شرب خمر شود و توبه نکند، سرنوشت او همانند فردی خواهد بود که هرگز خدا را عبادت نکرده است و جایگاهش دوزخ خواهد بود (تمیمی، ۱۴۰۱ق، ص. ۲۴۲؛ تفتازانی، ۱۴۰۹ق، ج. ۵، ص. ۱۴۰؛ صبحی، ۱۴۰۵ق، ص. ۳۱۶). شیخ مفید و فخر رازی نیز از معتزله نقل کرده‌اند که حتی نوشیدن یک جرعه شراب می‌تواند عبادات هفتاد ساله انسان را نابود سازد (مفید، ۱۴۱۳ق، ج. ۱۰، ص. ۶۳؛ فخر رازی، ۱۳۴۲، ج. ۷، ص. ۵۲). در تأیید این دیدگاه، محمد مهدی حسینی شیرازی تصریح می‌کند که نظریه احباط به‌شکل مورد نظر معتزله، با شواهد قرآنی و روایی هم‌خوانی کامل دارد (حسینی شیرازی، ۱۳۸۱، ص. ۳۹۵).

طایفه دوم: قائلین به حبط کامل اعمال صالح به‌واسطه گناهان کبیره

ابن تیمیه بر این باور است که گناه کبیره، اعم از پیش از طاعت یا پس از آن، باعث نابودی تمام اعمال صالح می‌شود و هیچ ثوابی باقی نمی‌ماند که با آن بتوان اعمال دیگر را موازنه کرد (ابن تیمیه، ۱۴۰۶ق، ج. ۶، ص. ۲۰۴). فخر رازی نیز گناه صغیره را همچون گناهان کبیره موجب حبط اعمال می‌داند، با این تفاوت که معتقد است گناهان صغیره برخی از آثار ثواب را از بین می‌برد نه اینکه موجب حبط کل اعمال صالح گردد (فخر رازی، ۱۴۰۱ق، ج. ۷، ص. ۵۱).

طایفه سوم: قائلین به حبط برخی اعمال صالح در اثر ارتکاب گناه عمده

دیدگاه این گروه، که توسط بزرگان معتزله نظیر قاضی عبدالجبار و ابوعلی جبائی بیان شده، بر این است که اعمال نیک و بد باید با هم مقایسه شوند و در صورت برتری گناه، آثار اعمال صالح نابود می‌شود. این نظریه مشابه به حالتی است که دو ضد در مقابل باهم یکی را از بین برده و دیگری غالب شود (تفتازانی، ۱۴۰۹ق، ج ۵، ص ۱۴۱؛ حلی، ۱۴۱۷ق، ص ۵۶۰؛ شیر، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۲۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۵، ص ۳۳۳). عبدالجبار توضیح می‌دهد که وضعیت هر انسان مکلف می‌تواند به یکی از سه صورت باشد: یا تنها مستحق ثواب است، یا فقط مستحق عقاب، یا همزمان مستحق هر دو. در این صورت، یکی از استحقاق‌ها به‌طور قطعی بر دیگری اولویت پیدا می‌کند و بدین‌گونه است که «اقل» به‌واسطه «اکثر» از بین می‌رود (اسدآبادی، ۱۴۰۸ق، ص ۶۲۴).

گروه دوم: نظریه موازنه یا احباط جزئی اعمال

نظریه موازنه در مقابل نظریه احباط کلی اعمال مطرح است و به ابوهاشم جبائی و پیروانش نسبت داده می‌شود. ابن تیمیه نیز برخی جنبه‌های این نظریه را پذیرفته است. طبق این نظریه، اعمال نیک و گناهان انسان به‌طور همزمان مورد ارزیابی قرار می‌گیرند. اگر یکی از این دو بیشتر از دیگری باشد، تأثیر آن غالب می‌شود. به عبارت دیگر، اگر یک فرد مستحق پاداش باشد، اما استحقاق عقاب او بیشتر از آن باشد، پاداشش از بین رفته و مقدار اضافی عقاب باقی می‌ماند. به‌عنوان مثال، اگر فردی مستحق ده واحد پاداش و صد واحد عذاب باشد، پاداش او به‌طور کامل از بین می‌رود و تنها ۹۰ واحد از عذاب باقی خواهد ماند. ابن تیمیه در تبیین این نظریه می‌گوید که قرآن و سنت متواتره دلالت دارند بر اینکه اعمال صالح می‌توانند به‌واسطه گناهان احباط شوند و پذیرش آن‌ها تنها با تقوا و اجتناب از گناه ممکن است (ابن تیمیه، ۱۴۰۶ق، ج ۵، صص ۲۸۵ و ۲۹۶). در نتیجه، شخصی که هم گناه و هم عمل صالح انجام داده باشد، برای او تنها یکی از این دو باقی می‌ماند: یا اعمال صالحش که بر گناهان غالب است، یا گناهان که بر اعمال صالح او تأثیر می‌گذارد. در صورتی که اعمال صالح و گناهان به یک اندازه باشند، اثر یکدیگر را خنثی می‌کنند و هیچ یک از آن‌ها برای فرد باقی نمی‌ماند.

نتیجه‌گیری

در جمع‌بندی کلی از مباحث احباط، می‌توان نکات زیر را بیان کرد:

تعریف احباط: احباط به‌معنای از بین رفتن استحقاق پاداش و ثواب اعمال صالح است، نه اینکه حسنات به‌طور فیزیکی نابود شوند. این به این معناست که ارتکاب گناهان می‌تواند استحقاق پاداش‌های پیشین را از بین ببرد، بدون اینکه خود عمل صالح از بین رود.

مفهوم احباط در فلسفه و عرفان: در سطح فلسفی و عرفانی، احباط به ارتباط میان نفس و بدن دنیوی اشاره دارد. طبق این دیدگاه، اعمال نیک می‌توانند از نظر فرد، اعمال بد را از نگاه خداوند پوشش دهند و آن‌ها را نابود نکنند. این تحلیل توسط فیلسوفانی مانند ملاصدرا و علامه طباطبائی مطرح شده است.

دیدگاه معتزله و پذیرش احباط: اگر به عقیده معتزله در زمینه احباط باور داشته باشیم، نتیجه آن این خواهد بود که اعمال نیک و بد به‌طور متناوب یکدیگر را خنثی می‌کنند. این دیدگاه به‌طور کلی قابل قبول نیست، زیرا واقعیت پیچیده‌تر از این است.

گناه کبیره و ایمان: شخصی که گناه کبیره مرتکب می‌شود اما ایمانش حفظ می‌شود، همچنان ممکن است امیدوار به آمرزش الهی باشد، حتی اگر گنااهش موجب احباط برخی اعمال صالح گردد. آیه «وَأَخْرُوجَهُمْ مِنْ دَنُوبِهِمْ خَلَطُوا عَمَلًا صَالِحًا وَآخَرَ سَيِّئًا» (توبه ۱۰۲) دلالت بر این دارد.

دیدگاه موازنه: نظریه موازنه بین اعمال صالح و گناهان، مانند نظریه ابوهاشم جبائی، به‌عنوان یک دیدگاه منطقی و قابل قبول مطرح است، که در آن تأثیر هر عمل به‌طور جداگانه سنجیده می‌شود.

تعریف احباط در قرآن: طبق آیات قرآن، هر عمل نیک یا بد به‌طور مستقل محاسبه می‌شود و تأثیر آن به‌طور جداگانه اعمال می‌شود (آیاتی مانند زلزال ۸، توبه ۱۰۲، و بسیاری دیگر). اما گناهان بزرگ مانند کفر و ارتداد باعث احباط کامل اعمال می‌شوند.

بین اعمال نیک و گناهان: بر اساس قرآن و احادیث، کسی که هم اعمال نیک دارد و هم گناه کرده، تفاوتی با کسی که هیچ عمل خوبی ندارد، دارد. در صورتی که فردی از رحمت الهی بهره‌مند نشود، ابتدا مجازات خواهد شد و سپس پاداش دریافت می‌کند، که این دیدگاه مخالف نظریه معتزله است.

در نهایت، انسان‌ها در حالت بیم و امید باقی می‌مانند، چراکه درک جزئیات دقیق احباط برای عقل بشر، ممکن است محدود بوده و حکمت الهی مخفی بوده باشد.

منابع

قرآن کریم

- ابن ابی الحدید، عزالدین عبدالحمید بن محمد. (۱۹۶۱). *شرح نهج البلاغه*. (ابراهیم محمد ابوالفضل، محقق). اسماعیلیان.
- ابن تیمیه حرانی، احمد. (۱۴۰۶ق). *منهاج السنه النبویه*. (محمد رشاد سالم، محقق). مؤسسه قرطبه.
- ابن حزم، ابی محمد علی بن احمد. (۱۴۲۰ق). *الفصل فی الملل و الاواء و النحل* (چاپ دوم). (احمد شمس الدین، محشی). دارالکتب العلمیه.
- ابن منظور، مکرم مصری انصاری، محمد. (۱۴۰۸ق). *لسان العرب*. دارالاحیاء التراث العربی.
- اسدآبادی، قاضی عبدالجبار. (۱۴۰۸ق). *شرح اصول الخمسه*. (احمد بن حسین بن ابی هاشم، معلق؛ دکتر عبدالکریم عثمان، محقق). مکتبه وهبه.
- اسدی سیوری حلّی، مقداد بن عبدالله. (۱۴۰۵ق). *ارشاد الطالبین الی نهج المسترشدين*. (سید مهدی رجایی، محقق). مکتبه آیةالله مرعشی.
- اصفهانى، راغب. (۱۴۱۶ق). *مفردات الفاظ القرآن*. (صفوان عدنان داوودی، محقق). الدار الشامیه.
- ایجی، عبد الرحمان بن احمد. (بی تا). *المواقف فی علم الکلام*. علم الکتب.
- بحرانی، میثم بن علی بن میثم. (۱۴۰۶ق). *قواعد المرام فی علم الکلام* (چاپ دوم). (سید احمد حسینی، محقق). مکتبه آیتالله العظمی مرعشی نجفی.
- تفتازانی، مسعود بن عمر. (۱۴۰۹ق). *شرح المقاصد*. (عبدالرحمن عمیره، محقق). الشریف الرضی.
- تمیمی بغدادی، ابی منصور عبدالقاهر. (۱۴۰۱ق). *کتاب اصول الدین* (چاپ دوم). دارالکتب.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۹). *تفسیر تسنیم* (چاپ سوم). (سعید بند علی، محقق). اسراء.
- جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۳۹۹ق). *الصالح تاج اللغة وصحاح العربیه*. (احمد عبدالغفور عطار، محقق). دارالعلم للملایین.
- جوینی، ابی المعالی عبدالملک. (۱۴۱۶ق). *الارشاد الی قواطع الادله فی اصول الاعتقاد* (چاپ سوم). (اسعد تمیم، محقق). مؤسسه کتب الثقافیه.
- حرّ عاملی، محمد بن الحسن. (۱۴۱۸ق). *الفصول المهمه فی اصول الائمه*. (محمد بن محمد الحسین القائینی، محقق). مؤسسه معارف اسلامی امام رضا (ع).
- حسینی شیرازی، محمد مهدی. (۱۳۸۱). *القول السدید فی شرح التجرید*. مطبعه الآداب.
- حسینی طهرانی، سید هاشم. (۱۳۵۴). *توضیح المراد تعلیقہ علی شرح تجرید الاعتقاد*. مکتبه المفید.
- حسینی، وحیده. (۱۳۹۵). *جیستی احباط و تکفیر و نسبت انها با عدل الهی*. [پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تبریز].
- حلّی، حسن بن یوسف. (۱۳۶۳). *انوار الملکوت فی شرح الیاقوت* (چاپ دوم). (محمد نجمی زنجانی، محقق). رضی.
- حلّی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۷ق). *کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد* (چاپ هفتم). (حسن حسن زاده آملی، محقق). دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- رستگارمقدم گوهری، هادی. (۱۳۸۱). *مفهوم شناسی احباط از منظر قرآن*. پژوهش های قرآنی، ۲۹-۳۰، ۳۱۴-۳۲۹.
- سبحانی، جعفر. (۱۳۷۰). *معادشناسی، در پرتو کتاب، سنت و عقل*. (علی شیروانی، مترجم). الزهراء.
- سبحانی، جعفر. (۱۴۲۷ق). *بحوث فی الملل و النحل*. مؤسسه امام صادق (ع).
- سلیمانی بهبهانی، عبدالرحیم. (۱۴۰۲). *ارزیابی نظریه های احباط و تکفیر با سنجہ احادیث اهل بیت*. تحقیقات علوم قرآن و حدیث، ۲۰ (۳)، ۸۴-۵۷.

- سید مرتضی، علی بن حسین. (۱۴۰۵ق). *رسائل الشریف المرتضی*. (سید احمد حسینی، مقدم). دارالقرآن الکریم.
- سید مرتضی، علی بن حسین. (۱۴۱۱ق). *الذخیره فی علم الکلام*. (سید احمد حسینی، محقق). دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- شبر، سید عبدالله. (بی تا). *البیین فی معرفة اصول الدین*. عابدی.
- شجاعی، احمد. (۱۳۸۶). *احباط و تکفیر. کلام اسلامی*، ۶۴، ۱۱۹-۱۳۵.
- شهرستانی، ابی الفتح محمد بن عبد الکریم. (۱۹۹۸). *الملل والنحل*. (صلاح الدین هوارى، معلق). دار و مکتب الهلال.
- صبحی، احمد محمود. (۱۴۰۵ق). *فی علم الکلام در اسسه فلسفیه لآراء الفرق الاسلامیه فی اصول الدین* (معتزله) (چاپ پنجم). دارالنهضة العربیه.
- صدرالمتألهین، محمد بن ابراهیم. (۱۹۸۱). *الحکمه المتعالیه فی الاسفار الاربعه*. دار احیا التراث العربی.
- طباطبائی، سید محمد حسین. (۱۴۱۷ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۳). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. (محمد جواد بلاغی، مقدم). ناصر خسرو.
- طریحی، فخرالدین. (۱۳۷۵). *مجمع البحرین* (چاپ سوم). (سید احمد حسینی، محقق). کتابفروشی مرتضوی.
- طوسی، ابوجعفر محمد. (۱۳۶۲). *تمهید الاصول*. (عبدالمحسن مشکاه الدینی، محقق). دانشگاه تهران.
- عسگری، ابو هلال. (۱۴۱۲ق). *معجم الفروق اللغویه*. (شیخ بیت الله بیات، محقق). مؤسسه النشر الاسلامی.
- غزالی، محمد بن محمد. (۱۴۰۵ق). *قواعد العقائد* (چاپ دوم). (محمد علی موسی، محقق). عالم الکتب.
- فاضل مقداد، جمال الدین. (۱۳۸۲). *اللوامع الالهیه فی المباحث الکلامیه*. مجمع فکر الاسلامی.
- فخر الدین رازی، ابو عبدالله محمد بن عمر. (۱۳۴۲). *البراهین در علم کلام*. (سید محمد باقر سبزواری، مصحح). دانشگاه تهران.
- فخر الدین رازی، ابو عبدالله محمد بن عمر. (۱۴۰۱ق). *تفسیر الفخر الرازی* (تفسیر الکبیر و مفاتیح الغیب). دارالفکر.
- فخر الدین رازی، ابو عبدالله محمد بن عمر. (۱۹۹۲). *محصل افکار المتقدمین والمتأخرین من حکماء و المتکلمین*. (سمیع دغیم، معلق). دار الفكر اللبنانی.
- فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۱۴ق). *کتاب العین*. (مهدی المخزولی و ابراهیم سامرائی، محقق). دار الهجرة.
- قنبری، مدینه، کاوندی، سحر، و او جاقلو، ابوالقاسم. (۱۴۰۱). *احباط و تکفیر و رابطه آن با عدل الهی*. کلام پژوهی، ۱(۱)، ۲۹-۵۲. <https://doi.org/10.22034/kalam.2022.25052>
- کوچک یزدی، محمد جواد، و نبی الهی نجف آبادی، علی. (۱۴۰۰). بررسی تطبیقی مسئله حبط بین المیزان و التحریر و التنویر. *مطالعات تطبیقی قرآن و حدیث*، ۹(۱۶)، ۸۵-۱۱۶.
- لاهیجی، عبد الرزاق. (۱۳۶۲). *سرمایه ایمان در اصول اعتقادات*. (صادق لاریجانی آملی، مصحح). الزهراء.
- مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۳ق). *بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار* (چاپ سوم). مؤسسه وفاء.
- محقق طوسی، محمد بن محمد خواجه نصیر الدین. (۱۴۰۷ق). *تجریلا لا اعتقاد*. (محمد جواد حسینی، محقق). مکتب الاعلام الاسلامی.
- مصباح یزدی، محمد تقی. (۱۳۶۵). *آموزش فلسفه*. سازمان تبلیغات اسلامی.
- مصباح یزدی، محمد تقی. (۱۳۷۷). *آموزش عقائد* (چاپ شانزدهم). سازمان تبلیغات اسلامی.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۵). *عدل الهی* (چاپ دهم). صدرا.
- مطیع، مهدی، و اسعدی، سوده. (۱۳۹۰). *معناشناسی مفهوم حبط در قرآن کریم*. *مطالعات قرآن و حدیث*، ۲(۸)، ۶۷-۹۶.
- معماری، داود، و اسدالهی، اعظم. (۱۳۹۹). *شبکه معنایی احباط در قرآن کریم*. *تفسیر پژوهی*، ۷(۱۴)، ۱۴۳-۱۶۷.
- مغنیه، محمد جواد. (۱۴۲۴ق). *تفسیر الکاشف*. دارالکتب الاسلامیه.

مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ق). *اوائل المقالات فی المذاهب والمختارات*. (مهدی محقق، مهتم). مؤسسه مطالعات اسلامی. مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ق). *مصنفات شیخ مفید*. (ابراهیم انصاری، محقق). الموتر العالمی لآلغه الشیخ المفید. مقری الفیومی، احمد بن محمد. (۱۹۲۸). *مصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی*. دار الکتب العلمیه. مهدی فر، حسن. (۱۳۹۸). تحلیل کلامی قرآنی احباط و تکفیر با تأکید بر دیدگاه علامه طباطبایی در تفسیر المیزان، همایش ملی اندیشه های فلسفی کلامی علامه طباطبایی، بیرجند، ایران. <https://civilica.com/doc/1135658>. یزدی، اقدس، و عباسی آغوی، زینب. (۱۳۹۵). *احباط و تکفیر عمل از دیدگاه فخرالدین رازی و آیت الله جوادی آملی*. [پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه قم].

References

- Qur'ān al-Karīm.
- Ibn Abī al-Ḥadīd, 'Izz al-Dīn 'Abd al-Ḥamīd ibn Muḥammad. (1961 AD). *Sharḥ Nahj al-Balāghah*. (Ibrāhīm Muḥammad Abū al-Faḍl, editor). Ismā'īliyyān.
- Ibn Taymiyyah Ḥarrānī, Aḥmad. (1406 AH [1985 AD]). *Minḥāj al-Sunnah al-Nabawiyyah*. (Muḥammad Rashād Sālim, editor). Mu'assasat Qurṭubah.
- Ibn Ḥazm, Abū Muḥammad 'Alī ibn Aḥmad. (1420 AH [1999 AD]). *al-Faṣl fī al-Milal wa-al-Ahwā' wa-al-Niḥal* (2nd edition). (Aḥmad Shams al-Dīn, editor). Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Ibn Manzūr, Mukarram Miṣrī Anṣārī, Muḥammad. (1408 AH [1987 AD]). *Lisān al-'Arab*. Dār al-Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī.
- Asadābādī, Qādī 'Abd al-Jabbār. (1408 AH [1987 AD]). *Sharḥ Uṣūl al-Khamsah*. (Aḥmad ibn Ḥusayn ibn Abī Hāshim, commentator; Dr. 'Abd al-Karīm 'Uthmān, editor). Maktabat Wahbah.
- Asadī Siwārī Ḥillī, Miqdād ibn 'Abd Allāh. (1405 AH [1985 AD]). *Irshād al-Ṭālibīn ilā Nahj al-Mustarshidīn*. (Sayyid Mahdī Rajā'ī, editor). Maktabat Āyat Allāh Mar'ashī.
- Iṣfahānī, Rāghib. (1416 AH [1995 AD]). *Mufradāt Alfāz al-Qur'ān*. (Ṣafwān 'Adnān Dāwūdī, editor). Dār al-Shāmiyyah.
- Ijī, 'Abd al-Raḥmān ibn Aḥmad. (n.d.). *al-Mawāqif fī 'Ilm al-Kalām*. 'Ilm al-Kutub.
- Baḥrānī, Maytham ibn 'Alī ibn Maytham. (1406 AH [1986 AD]). *Qawā'id al-Marām fī 'Ilm al-Kalām* (2nd edition). (Sayyid Aḥmad Ḥusaynī, editor). Maktabat Āyat Allāh al-'Azamī Mar'ashī Najafī.
- Taftāzānī, Mas'ūd ibn 'Umar. (1409 AH [1989 AD]). *Sharḥ al-Maqāṣid*. ('Abd al-Raḥmān 'Umayrah, editor). al-Sharīf al-Raḍī.
- Tamīmī Baghdadī, Abū Maṣṣūr 'Abd al-Qāhir. (1401 AH [1981 AD]). *Kitāb Uṣūl al-Dīn* (2nd edition). Dār al-Kutub.
- Javādī Āmulī, 'Abd Allāh. (1389 Sh. [2010 AD]). *Tafsīr Tasnīm* (3rd edition). (Sa'īd Band 'Alī, editor). Isrā'.
- Jauharī, Ismā'īl ibn Ḥammād. (1399 AH [1978 AD]). *al-Ṣiḥāḥ Tāj al-Lughah wa-Ṣiḥāḥ al-'Arabīyyah*. (Aḥmad 'Abd al-Ghafūr 'Aṭṭār, editor). Dār al-'Ilm lil-Malāyīn.
- Juwaynī, Abū al-Ma'ālī 'Abd al-Malik. (1416 AH [1995 AD]). *al-Irshād ilā Qawā'it al-Adillah fī Uṣūl al-'Aqīdah* (3rd edition). (As'ad Tamīm, editor). Mu'assasat al-Kutub al-Thaqāfiyyah.
- Ḥarr 'Āmilī, Muḥammad ibn al-Ḥasan. (1418 AH [1997 AD]). *al-Fuṣūl al-Muḥimmah fī Uṣūl al-'A'imma*. (Muḥammad ibn Muḥammad al-Ḥusayn al-Qā'inī, editor). Mu'assasat Ma'ārif Islāmī Imām Riḍā ('alayhi al-salām).

- Ḥusaynī Shīrāzī, Muḥammad Maḥdī. (1381 Sh. [2002 AD]). *al-Qawl al-Ṣadīd fī Sharḥ al-Tajrīd*. Maṭbaʿat al-Ādāb.
- Ḥusaynī Ṭahrānī, Sayyid Hāshim. (1354 Sh. [1975 AD]). *Tawḍīḥ al-Murād Taʿlīqah ʿalā Sharḥ al-Tajrīd al-Iʿtiqād*. Maktabat al-Mufīd.
- Ḥusaynī, Wahīdah. (1395 Sh. [2016 AD]). *Chīstī-e Iḥbāt va Takfīr va Nesbat-e Ānhā bā ʿAdl-e Ilāhī* [Master's thesis, University of Tabriz].
- Hillī, Ḥasan ibn Yūsuf. (1363 AH [1944 AD]). *Anwār al-Malakūt fī Sharḥ al-Yāqūt* (2nd edition). (Muḥammad Najmī Zanjānī, editor). Riḍī.
- Hillī, Ḥasan ibn Yūsuf. (1417 AH [1996 AD]). *Kashf al-Murād fī Sharḥ al-Tajrīd al-Iʿtiqād* (7th edition). (Ḥasan Ḥasan Zādah Āmulī, editor). Daftēr Intishārāt Islāmī Jāmiʿat al-Mudarrisīn Ḥawzah ʿIlmiyyah Qum.
- Rastgār-Moqaddam Goharī, Hādī. (1381 Sh. [2002 AD]). "Maḥmūd-shināsī-ye Iḥbāt az Manẓar-e Qurʾān" [Conceptual Analysis of Iḥbāt from the Qurʾānic Perspective]. *Pazhūheshhā-ye Qurʾānī*, 29-30, 314-329.
- Subḥānī, Jaʿfar. (1370 Sh. [1991 AD]). *Maʿād-shināsī* [Eschatology], translated by ʿAlī Shiravānī. al-Zahrāʾ.
- Subḥānī, Jaʿfar. (1427 AH [2006 AD]). *Buḥūth fī al-Milal wa-al-Niḥal*. Muʾassasat Imām Ṣādiq (ʿalayhi al-salām).
- Suleymānī Bahbahānī, ʿAbd al-Raḥīm. (1402 Sh. [2023 AD]). "Arzīyābī-e Nazarīehā-ye Iḥbāt va Takfīr bā Sanjeh-ye Aḥādīth-e Ahl al-Bayt". *Tahqīqāt ʿUlūm-e Qurʾān wa Ḥadīth*, 20(3), 57-84.
- Sayyid Murtadā, ʿAlī ibn Ḥusayn. (1405 AH [1985 AD]). *Rasāʾil al-Sharīf al-Murtaḍā*. (Sayyid Aḥmad Ḥusaynī, editor). Dār al-Qurʾān al-Karīm.
- Sayyid Murtadā, ʿAlī ibn Ḥusayn. (1411 AH [1991 AD]). *al-Dhakhīrah fī ʿIlm al-Kalām*. (Sayyid Aḥmad Ḥusaynī, editor). Daftēr Intishārāt Islāmī Jāmiʿat al-Mudarrisīn Ḥawzah ʿIlmiyyah Qum.
- Shabr, Sayyid ʿAbd Allāh. (n.d.). *al-Yaqīn fī Maʿrifat Uṣūl al-Dīn*. ʿĀbidī.
- Shujāʾī, Aḥmad. (1386 Sh. [2007 AD]). "Iḥbāt va Takfīr". *Kalām Islāmī*, 64, 119-135.
- Shahrastānī, Abū al-Faṭḥ Muḥammad ibn ʿAbd al-Karīm. (1998 AD). *al-Milal wa-al-Niḥal*. (Ṣalāḥ al-Dīn Hūwārī, commentator). Dār wa Maktab al-Hilāl.
- Ṣubḥī, Aḥmad Maḥmūd. (1405 AH [1985 AD]). *Fī ʿIlm al-Kalām: Dirāsah Falsafīyyah li Ārāʾ al-Firaq al-Islāmiyyah fī Uṣūl al-Dīn* (5th edition). Dār al-Naḥḍah al-ʿArabiyyah.
- Ṣadr al-Mutaʿallihīn, Muḥammad ibn Ibrāhīm. (1981 AD). *al-Ḥikmah al-Mutaʿaliyyah fī al-Asfār al-Arbaʿah*. Dār Iḥyāʾ al-Turāth al-ʿArabī.
- Ṭabāṭabāʾī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. (1417 AH [1997 AD]). *al-Mīzān fī Tafsīr al-Qurʾān*. Daftēr Intishārāt Islāmī Jāmiʿat al-Mudarrisīn Ḥawzah ʿIlmiyyah Qum.
- Ṭabarī, Faḍl ibn Ḥasan. (1372 Sh. [1993 AD]). *Majmaʿ al-Bayān fī Tafsīr al-Qurʾān*. (Muḥammad Jawād Balāghī, editor). Naṣīr Khosraw.
- Ṭarīḥī, Fakhr al-Dīn. (1375 Sh. [1996 AD]). *Majmaʿ al-Baḥrayn* (3rd edition). (Sayyid Aḥmad Ḥusaynī, editor). Kitābfurūshī-ye Murtawī.
- Ṭūsī, Abū Jaʿfar Muḥammad. (1362 Sh. [1983 AD]). *Tamḥīd al-Uṣūl*. (ʿAbd al-Muḥsin Mashkāh al-Dīnī, editor). Dāneshgāh-e Tehrān.
- ʿAskarī, Abū Hilāl. (1412 AH [1991 AD]). *Muʿjam al-Furūq al-Lughawīyyah*. (Shaykh Bayt Allāh Bayāt, editor). Muʾassasat al-Nashr al-Islāmī.
- Ghazālī, Muḥammad ibn Muḥammad. (1405 AH [1985 AD]). *Qawāʾid al-Aqāʾid* (2nd edition). (Muḥammad ʿAlī Mūsā, editor). ʿĀlam al-Kutub.

- Fāḍil Maqdād, Jamāl al-Dīn. (1382 Sh. [2003 AD]). *al-Lawāmi‘ al-Ilāhiyyah fī al-Mabāḥith al-Kalāmiyyah*. Majma‘ al-Fikr al-Islāmī.
- Fakhr al-Dīn Rāzī, Abū ‘Abd Allāh Muḥammad ibn ‘Umar. (1342 Sh. [1963 AD]). *al-Barāhīn fī ‘Ilm al-Kalām*. (Sayyid Muḥammad Bāqir Sabzawārī, editor). Dāneshgāh-e Tehrān.
- Fakhr al-Dīn Rāzī, Abū ‘Abd Allāh Muḥammad ibn ‘Umar. (1401 AH [1981 AD]). *Tafsīr al-Fakhr al-Rāzī* (Tafsīr al-Kabīr wa Mafātīḥ al-Ghayb). Dār al-Fikr.
- Fakhr al-Dīn Rāzī, Abū ‘Abd Allāh Muḥammad ibn ‘Umar. (1992 AD). *Muḥaṣṣil Afkār al-Mutaqaddimīn wa al-Muta‘akhhirīn min al-Ḥukamā’ wa al-Mutakallimīn*. (Samīḥ Dughaym, commentator). Dār al-Fikr al-Lubnānī.
- Farrāhīdī, Khalīl ibn Aḥmad. (1414 AH [1993 AD]). *Kitāb al-‘Ayn*. (Mahdī al-Makhzūlī wa Ibrāhīm Sāmarā’ī, editors). Dār al-Hijrah.
- Qanbarī, Madīnah, Kāwandī, Ṣahar, and Awjāqlū, Abū al-Qāsim. (1401 AH [1981 AD]). "Iḥbāt va Takfīr va Rābateh-ye Ān bā ‘Adl-e Ilāhī" [Iḥbāt and Takfīr and Their Relationship with Divine Justice]. *Kalām-Pazhūhī*, 1(1), 29-52. <https://doi.org/10.22034/kalam.2022.250>
- Kuchak Yazdī, Muḥammad Jawād, and Nabī-Allāhī Najafābādī, ‘Alī. (1400 AH [1980 AD]). "Barresī-ye Taṭbīqī-ye Mas‘aleh Ḥabṭ beyn al-Mīzān wa al-Taḥrīr wa al-Tanwīr" [Comparative Study of the Issue of Nullification between al-Mīzān, al-Taḥrīr, and al-Tanwīr]. *Muṭāla‘āt-e Taṭbīqī-ye Qur’ān wa Ḥadīth*, 9(16), 85-116.
- Lāhījī, ‘Abd al-Razzāq. (1362 Sh. [1983 AD]). *Sarmāyeh-e Īmān dar Uṣūl al-I‘tiqādāt*. (Ṣādiq Lārījānī Āmulī, editor). al-Zahrā’.
- Majlisī, Muḥammad Bāqir. (1403 AH [1983 AD]). *Biḥār al-Anwār al-Jāmi‘ah li Durar Akhbār al-‘Immah al-Aṭhār* (3rd edition). Mu‘assasat Wafā’.
- Muḥaqqiq Tūsī, Muḥammad ibn Muḥammad Khwājah Naṣīr al-Dīn. (1407 AH [1987 AD]). *Tajrīd al-I‘tiqād*. (Muḥammad Jawād Ḥusaynī, editor). Maktab al-‘Ilām al-Islāmī.
- Miṣbāḥ Yazdī, Muḥammad Taqī. (1365 Sh. [1986 AD]). *Āmūzesh-e Falsafeh*. Sāzmān Tablīghāt-e Islāmī.
- Miṣbāḥ Yazdī, Muḥammad Taqī. (1377 Sh. [1998 AD]). *Āmūzesh-e ‘Aqā’id* (16th edition). Sāzmān Tablīghāt-e Islāmī.
- Muṭaharī, Murtadā. (1375 Sh. [1996 AD]). *‘Adl al-Ilāhī* (10th edition). Ṣadrā.
- Muṭī‘, Mahdī, and As‘adī, Sūdāh. (1390 Sh. [2011 AD]). "Ma‘nā-shināsī-ye Mafhūm-e Ḥabṭ dar Qur’ān al-Karīm" [Semantic Analysis of Concept of Nullification in the Holy Qur’ān]. *Muṭāla‘āt-e Qur’ān wa Ḥadīth*, 2(8), 67-96.
- Me‘mārī, Dāwūd, and Asadollāhī, Aḥmad. (1399 Sh. [2020 AD]). "Shabake-ye Ma‘nā-ye Iḥbāt dar Qur’ān al-Karīm" [Semantic Network of Nullification in the Holy Qur’ān]. *Tafsīr-Pazhūhī*, 7(14), 143-167.
- Mughniyyah, Muḥammad Jawād. (1424 AH [2003 AD]). *Tafsīr al-Kāshif*. Dār al-Kutub al-Islāmiyyah.
- Mufīd, Muḥammad ibn Muḥammad. (1413 AH [1992 AD]). *Awā’il al-Maqālāt fī al-Madhāhib wa al-Mukhtārāt*. (Mahdī Muḥaqqiq, editor). Mu‘assasat Dirāsāt Islāmī.
- Mufīd, Muḥammad ibn Muḥammad. (1413 AH [1992 AD]). *Muṣannafāt Shaykh al-Mufīd*. (Ibrāhīm Anṣārī, editor). al-Mu‘tamar al-‘Ālamī li Ulfiyyat al-Shaykh al-Mufīd.
- Maqrī al-Fayyūmī, Aḥmad ibn Muḥammad. (1928 AD). *Miṣbāḥ al-Munīr fī Gharīb al-Sharḥ al-Kabīr li al-Rāfi‘ī*. Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah.

- Mahdīfar, Ḥasan. (1398 Sh. [2019 AD]). "Taḥlīl Kalāmī-ye Qur'ānī Iḥbāt va Takfīr bā Ta'kīd bar Dīdgāh-e 'Allāmah Ṭabāṭabā'ī dar Tafsīr al-Mīzān." National Conference on Philosophical and Theological Thoughts of 'Allāmah Ṭabāṭabā'ī, Birjand, Iran. <https://civilica.com/doc/1135658>
- Yazdī, Aqdas, and Abbāsī Āghūy, Zaynab. (1395 Sh. [2016 AD]). "Iḥbāt va Takfīr-e 'Amal az Dīdgāh-e Fakhr al-Dīn Rāzī va Āyat Allāh Javādī Āmulī." [Master's Thesis, University of Qom].